

Een positieve uitzondering in mentale weerbaarheid.

Onderzoeksrapport Libanon Lyceum

Dr. Martine Bouman, Center for Media & Health

Dr. Sarah Lubjuhn, Center for Media & Health

Dr. Arvind Singhal, The University of Texas at El Paso

Projectachtergrond

In dit unieke onderzoeksproject "De Positieve Uitzondering" is het Centrum Media & Gezondheid (CMG) samen met de Rotterdamse GGD, het Trimbos Instituut en Universiteit van El Paso (VS), op zoek gegaan naar de positieve uitzonderingen (positive deviants, PD) op Rotterdamse VMBO-scholen ten aanzien van mentale gezondheid.

De centrale vraag was: hoe komt het dat sommige scholen, in dezelfde krachtwijken, met dezelfde jongeren en dezelfde middelen het tegen iedere verwachting in beter doen ten aanzien van mentale gezondheid dan andere scholen? Op basis van data uit het Rotterdamse Jeugd Monitor Onderzoek zijn drie Positive Deviants (PD) scholen geïdentificeerd waaronder het Libanon Lyceum (afdeling Mavo bovenbouw, Ramlehweg 6). Samen met docenten, ondersteunend personeel, ouders, en leerlingen van het Libanon Lyceum is het onderzoeksteam op zoek gegaan naar het geheim van dit succes. Kleine verschillen in aanpak, de zogenaamde microgedragingen, kunnen een groot effect hebben. Deze 'microgedragingen' worden door de medewerkers van de PD-scholen uitgevoerd, zijn gemakkelijk reproduceerbaar en dragen bij aan het succes van de scholen in het bevorderen van de mentale gezondheid van hun leerlingen.

Dit rapport beschrijft de micro gedragingen die gevonden zijn op het Libanon Lyceum en die bijdragen aan de mentale gezondheid van leerlingen.

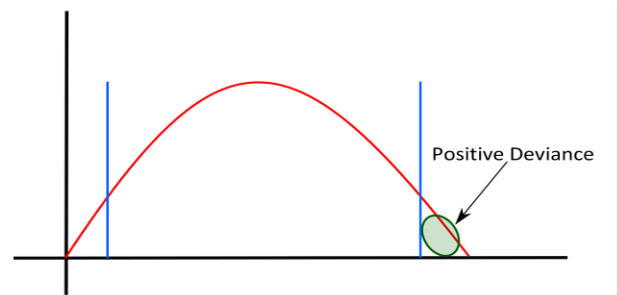
Het onderzoeksproject "De Positieve Uitzondering" is gefinancierd door Zorg Onderzoek Nederland Medische Wetenschappen (ZonMw). Meer informatie over dit project kunt u vinden via <http://www.media-gezondheid.nl/projecten/positive-deviance>

De Positive Deviance strategie

Het Centrum Media & Gezondheid (CMG) heeft de mentale gezondheid van jongeren op Rotterdamse VMBO-scholen onderzocht door middel van de innovatieve 'Positieve Uitzondering' onderzoeksmethode (in het Engels 'Positive Deviance' (PD) genoemd). Het is de eerste keer in Nederland dat deze PD methode wordt toegepast. In dit onderzoek is

samengewerkt met de GGD Rotterdam Rijnmond, het Trimbos-instituut en de Universiteit van Texas, in El Paso (USA).

Het uitgangspunt van de PD strategie is dat er in alle gemeenschappen bijzondere individuen of organisaties zijn, die op een positieve manier afwijken van het gemiddelde. Hun gedrag is 'positief' omdat ze handelingen verrichten die positief uitpakken. Zij zijn 'deviant' omdat ze gedragingen vertonen die afwijken van de gemiddelde norm. Positive Deviance kijkt naar datgene wat tegen alle verwachtingen in werkt. Deze 'positive deviants' vinden, in vergelijking met anderen die in soortgelijke situaties verkeren en over dezelfde middelen beschikken, eerder en betere oplossingen voor problemen.

Figuur 1: *Positive Deviance*

Figuur 1 geeft een normaalverdeling weer van de participanten in een conventioneel onderzoek. De top van de curve geeft het gemiddelde weer. In een traditionele onderzoeksbenadering wordt vanuit het gemiddelde zowel naar links (negatief) als naar rechts (positief) een bepaalde standaardafwijking geïncludeerd. Het gedeelte tussen de twee blauwe lijnen geeft dan de onderzoekspopulatie weer. Wat te ver afwijkt van de norm, maar uitzonderlijk goed (of slecht) presteert valt normaal gesproken buiten het onderzoek.

Met veel dank aan:

De medewerkers van het Libanon Lyceum (afdeling Mavo bovenbouw) voor hun inzet en medewerking aan het onderzoeksproject.

Tevens dank aan onze onderzoekpartners:

Dr. Petra van Looij-Janssen (GGD Rotterdam-Rijnmond)

Drs. Saskia de Breugel (GGD Rotterdam-Rijnmond)

Drs. Linda Bolier (Trimbos-instituut)

Drs. Hester Hollemans, (Centrum Media & Gezondheid)

Sil Liebrand, MA (Centrum Media & Gezondheid)

Het Positive Deviance onderzoeksproject is gesubsidieerd door ZonMw (project nr. 200210012) in het kader van het Preventieprogramma 4: Deelprogramma 2 – Preventie van psychische aandoeningen van ZonMw. Het Centrum Media & Gezondheid heeft in dit onderzoeksproject samengewerkt met de GGD Rotterdam-Rijnmond, het Trimbos Instituut en de Universiteit van Texas at El Paso (VS).

Bij een Positive Deviance onderzoek is het juist andersom. De onderzoekers in een PD-project interesseren zich voor die kleine groep die aan de positieve kant buiten de standaard valt en dus iets doet wat de meerderheid niet doet. De centrale vraag bij PD-onderzoek is: zijn er mensen die buiten de norm vallen, die geen toegang hebben tot extra middelen en toch een manier hebben gevonden om betere uitkomsten te krijgen?

Positive Deviance is een innovatieve strategie, die zorgt voor een andere kijk op de uitzondering binnen een gemeenschap.

Het biedt de mogelijkheid bestaande kennis en oplossingsvaardigheden binnen de gemeenschap te (her) ontdekken en mobiliseren. Het PD-perspectief geeft inzicht in succesrijke strategieën van mensen of organisaties die het tegen ieders verwachting in en zonder extra middelen beter doen dan anderen.

Dataverzameling en analysemethoden

Om de VMBO scholen in Rotterdam te identificeren, die een positieve uitzondering vormen op het gebied van mentale gezondheid, heeft het onderzoeksteam gebruik gemaakt van een aantal criteria; die bij elkaar opgeteld leiden tot de volgende onderzoeksvraag:

Zijn er in Rotterdam VMBO-B en VMBO-T scholen met meer dan 150 leerlingen, met meer dan 50% leerlingen met een migratieachtergrond, die uit een krachtwijk komen, die geen toegang tot extra middelen hebben (bijvoorbeeld die geen deel uitmaken van het 'Gezonde School Programma') en die op mentale gezondheid beter scoren dan andere scholen (Strengths and Difficulty

Tabel 1: Libanon Lyceum (afdeling Mavo) – PD Criteria

	SDQ-score 2009/10	SDQ-score 2010/11	SDQ-score (2009/11) gemiddeld	Aantal leerlingen	Percentage leer- lingen met migratie- achtergrond	Kwetsbare wijk	Geen toegang tot extra middelen
Libanon Lyceum	9	9	9	Ca. 190 VMBO leer- lingen (zonder Havo/VWO klassen)	74%	5,4	X

Voor dit project zijn de data van de Strengths and Difficulty questionnaire (SDQ) uit het Jeugd Monitor Onderzoek van de jaren 2009/2010 en 2010/2011 van 52 VMBO-scholen in Rotterdam door de GGD Rotterdam-Rijnmond geanalyseerd. Met behulp van deze SDQ vragenlijst kunnen bij leerlingen mogelijke gedragsproblemen, hyperactiviteit en problemen met peers of familieleden worden geïdentificeerd.

Op basis van de SDQ-data zijn 8 van de 52 scholen geïdentificeerd, die heel goed op mentale gezondheid scoren. Vervolgens voldoen drie van de acht VMBO scholen ook aan de andere criteria. Een van deze drie scholen is het Libanon Lyceum.

Om uit te zoeken wat het geheim van deze positieve uitzondering is, heeft het onderzoeksteam op het Libanon Lyceum onderzoek gedaan. De volgende activiteiten zijn uitgevoerd om de PD microgedragingen rondom mentale gezondheid te kunnen identificeren:

- Diepte-interviews met school personeel, leerlingen en moeders;
- Observaties;
- Fotodocumentatie;
- Informele gesprekken;
- Feedback bijeenkomst.

De term 'microgedragingen' komt voort uit de ervaring van PD-onderzoekers dat het niet zozeer de grote en structurele maatregelen zijn die het verschil maken, maar juist kleinschalige (micro) gedragingen op individueel niveau, die vaak in de loop van de tijd meer intuïtief dan planmatig ontwikkeld zijn. Deze microgedragingen kunnen bovendien doorgaans door anderen worden geadopteerd zonder dat dit speciale middelen of maatregelen vergt.

Resultaten microgedragingen

In dit hoofdstuk wordt allereerst een korte schets van het Libanon Lyceum gegeven op basis van de informatie uit de interviews en informele gesprekken. Vervolgens worden de resultaten en de microgedragingen rondom mentale weerbaarheid gepresenteerd en besproken. De gevonden microgedragingen zijn onderverdeeld in drie rubrieken: 1) Sociale veiligheid, 2) Persoonlijke betrokkenheid, en 3) Interactie tussen school, leerlingen en ouders.

Bij elke rubriek worden verschillende microgedragingen weergegeven, sommigen geïllustreerd met foto's en citaten uit de interviews.

Korte achtergrondschets van de school

Het Libanon Lyceum is in 1909 opgericht. Aanvankelijk was het een VWO-school en in 1968 zijn de Havo en de Mavo erbij gekomen. Het Libanon Lyceum is nu een openbare scholengemeenschap voor Mavo, Havo, atheneum, gymnasium en technasium. Het Libanon Lyceum telt totaal 1150 leerlingen. Op de Mavo-afdeling zitten rond 190 leerlingen.

De Mavo-afdelingen is gevestigd in twee gebouwen, aan de Mecklenburglaan en aan de Ramlehweg. Op de Mecklenburglaan zit de onderbouw en op de Ramlehweg zit de bovenbouw. De Mavo-afdeling heeft drie tot vier klassen per jaar.

De laatste jaren trekt de Mavo-afdeling van het Libanon Lyceum niet alleen families met kinderen aan die een migratieachtergrond hebben, maar ook in toenemende mate Nederlandse families. Dat komt ondermeer doordat het Libanon Lyceum in het schooljaar 2006/2007 is overgestapt op een ander onderwijsconcept, de 'wereldklas'. Het huidige (2014) aandeel van leerlingen met een migratieachtergrond is op de Mavo-afdeling rond 60%. Het onderzoek heeft plaatsgevonden op de Mavo-afdeling bovenbouw aan de Ramlehweg.

Waargenomen PD-microgedragingen (MG)

(1) Sociale veiligheid

Sociale veiligheid omvat alle gedragingen en maatregelen die bijdragen aan de beleving van de school als een plek die even vertrouwd en veilig voelt als thuis.

De school als veilige plek

Met betrekking tot de veiligheid op school benadrukken de medewerkers zelf de volgende punten: De docenten worden nagenoeg onvoorwaardelijk gesteund door de leiding (MG 1).

Om sociale veiligheid voor de leerlingen uit te kunnen stralen, moeten de docenten zichzelf ook veilig voelen.

"Als ik een leerling op zijn donder geef of hem veel bladzijden laat schrijven als strafwerk, dan komt de schoolleiding echt niet van: 'hé, wat heb je nou gedaan?!' Eerder zo van: 'nee, dat moet je echt doen, want dan zal de leerling echt wel iets heel fouts

hebben gedaan'. Dan krijg je bescherming vanuit hen. Dat is een heel gezonde situatie." (Docent)

Gemeenschapsgevoel

In de gangen hangen portretten van oud-leerlingen die succesvol in de samenleving zijn (foto 2). Ze geven de huidige leerlingen het gevoel deel van de 'Libanon Lyceum gemeenschap' uit te maken en bieden een inspiratie voor wat ze met hun opleiding in de toekomst kunnen bereiken (MG 2).

(2) Persoonlijke betrokkenheid

Een grote betrokkenheid van het personeel bij het welbevinden van de leerlingen blijkt een kenmerkend aspect van de PD-scholen. Dit wordt zoveel mogelijk vertaald naar het niveau van individuele aandacht en individueel contact. Het personeel besteedt hier bijzondere aandacht aan. Zo kennen de teamleiders en de conciërge de namen en gezichten van bijna alle leerlingen (MG 3).

Een teamleider heeft een poster bij haar bureau met fotootjes van alle leerlingen (MG 4).

"We hebben de fotootjes hangen van de hele mavo afdeling bovenbouw. Dan kan je zo zien wat we binnen hebben." (Teamleider)

Verantwoordelijkheid voor ieders welbevinden

Verschillende schoolmedewerkers tonen medeverantwoordelijkheid voor het welbevinden van de leerlingen. Als een leerling tekenen van niet welbevinden laat zien, wordt dat op veel niveaus gesignaleerd. De medewerkers onderhouden regelmatig contact met elkaar en signaleren een vermoeden van problemen bij de mentor of teamleider van de betreffende leerling (MG 5).

De kamers van de schoolmaatschappelijk werker en de leerlingbegeleider hebben een extra gezellige sfeer om kinderen zoveel mogelijk op hun gemak te stellen (MG 6, foto 3).

Sommige functionarissen hebben hun eigen methoden om problemen bespreekbaar te maken, als het met de taal niet goed lukt (foto 5). Zo werkt de leerlingbegeleider met een set speciale kaarten met foto's en tekeningen om problemen bespreekbaar te maken met de leerlingen (MG 7).

Persoonlijke aandacht, wederzijds respect en vertrouwen

Sommige docenten doen extra moeite om de leerlingen aan te spreken op hun eigen niveau. Dat kan heel letterlijk zijn, door niet op de eigen (betere) bureaustoel te gaan zitten, maar juist op dezelfde stoel als de leerlingen (MG 8).

"Ik zit ook altijd hier en niet daar, want ik zeg tegen de kinderen dat ik op hun niveau wil zitten. Dat vinden ze raar, maar ik zeg: 'nee, ik wil op deze stoel zitten en niet op die stoel (bureaustoel voor docenten), want dit vind ik gewoon lekker. Net als jullie' (lacht)." (Docent)

Dezelfde docent schrijft de aantekeningen die de leerlingen moeten maken mee op het bord in plaats van een uitgetypt A4tje uit te delen. Op die manier wil hij een vorm van saamhorigheid en gelijk niveau realiseren. (MG 9).

"Ik schrijf de aantekening ook zelf. Ik kan het natuurlijk ook één keer typen en dan de komende tien jaar uitdelen, maar

dat doe ik niet. Dat is ook weer een argument om te zeggen: Ik doe moeite voor jullie, dan vind ik het ook fijn als jullie het dus ook gewoon opschrijven. Dat is dus weer op hetzelfde gelijke niveau". (Docent)

De administratie stuurt alle leerlingen op hun verjaardag een kaartje (MG 10, foto 1).

"Ik heb het vorig jaar nog meegemaakt, eind juni met de diplomering. Toen zei een leerling: 'juf ik ben over twee weken jarig. Krijg ik dan nog een kaart?'. Ik zei: 'Ja, tot één augustus krijg je de kaart. Tot één augustus sta je officieel ingeschreven'. Maar die willen ze dan ook echt nog hebben!" (Teamleider)

In de hal hangt een elektronisch informatiebord waarop de verjaardagen van zowel leerlingen als docenten vermeld worden (MG 11, foto 4).

De teamleiders van de VMBO-afdeling feliciteren de geslaagde leerlingen met een kaartje, en nodigen hen daarop uit voor de diploma-uitreiking. Ook voor de feestdagen wordt aan elke leerling een kaartje verstuurd (MG 12, foto 6 en 8).

De conciërge probeert op de hoogte te blijven van de (Turkse) voetbalcompetitie, zodat hij de volgende dag meteen een verstandhouding met de leerlingen kan opbouwen door met hen te praten over de goals, de missers en dergelijke (MG 13).

Foto 1: Verjaardagskaartje

Een docent vertelt niet bang te zijn om iets persoonlijks over zichzelf te vertellen, als hen dat helpt om het gesprek met leerlingen over hun persoonlijke situatie te faciliteren. Leerlingen worden uitgenodigd om wetenswaardigheden over hun eigen culturele achtergrond met anderen te delen (MG 14).

"Ik nodig leerlingen uit iets over zichzelf te vertellen. Bijvoorbeeld waar kom je vandaan, hoe was je vakantie en hoe lang zit je op deze school of kom je van een andere school?". Dan zeggen de leerlingen: 'ja meneer, kunt u ook iets over u zelf vertellen?' Nou ja, en dan vertel ik verhalen die in mijn leven hebben gespeeld." (Docent)

(3) Interactie tussen school, leerling en ouders

Verantwoordelijkheid en proactiviteit

De conciërge registreert iedereen die zich voor een toets ziek meldt. Dat doet hij op eigen initiatief, op een zelfgemaakte lijst die hij handmatig bijhoudt (MG 15).

Als zo'n ziekmelding vaker juist bij toetsen voorkomt, spreekt de conciërge de betreffende leerling daarop aan (MG 16). Hij meldt het ook aan de teamleider, zodat die contact op kan nemen met de ouders.

Foto 2 (boven links): Portretten op de gang

Foto 3 (beneden links): Gezellig zitje in de ruimte waar leerlingen worden ontvangen voor een gesprek

"Ik had er vanmorgen toevallig één die moest vanmiddag naar de fysiotherapeut, precies onder een toets. Dan ga ik die naam er even bij pakken: 'zó, dat is al de zevende keer dat je bij een toets niet aanwezig bent geweest'. Dan moet je een leerling er gewoon mee confronteren. Zo simpel is het. ... Kijk en wordt dat te gek, dan gaan ze gewoon naar de teamleider en die gaat dan contact met de ouders opnemen." (Conciërge)

De conciërge belt ouders van leerlingen die absent zijn zowel 's morgens, als 's middags tussen vijf en zes uur. Hij weet dat ouders die hij 's ochtends niet kan bereiken, doorgaans in de middag wel thuis zijn. Een andere reden om aan het begin van de avond te bellen is dat de hele familie dan thuis is. Als een ouder moeite heeft met de taal, is er doorgaans wel een familielid aanwezig die goed Nederlands spreekt (MG 17).

Een van de teamleiders vraagt leerlingen om zelf een (straf) aantekening te maken bij hun eigen naam en foto als ze hun mobieltje hebben meegenomen in de klas, en dat van een leraar moeten komen melden (MG 18, foto 7).

"De streepjes betekenen dat ik van hem drie keer zijn telefoon heb gehad. Als we hem vier of vijf keer hebben dan krijgen ze gewoon ordinaire straffen. ... Ja, ze moeten ze zelf turven. Ik zeg: 'hier heb je de pen, turf maar eventjes'." (Teamleider)

Foto 4 (boven rechts): Het elektronisch informatiebord

Foto 5 (beneden rechts): Kaarten en tekeningen voor het bespreekbaar maken van problemen

Een van de docenten beeldende vorming (die tevens leerlingbegeleider is) signaleert actief aan de hand van tekeningen van leerlingen of er wellicht iets aan de hand is (MG 19).

“Nou het was een tekening. Het was heel zwart en het was een beetje unheimlich en horror-achtig. Dat was haar binnenkant. Met krassen, terwijl ze heel mooi is. Ik bedoel, zij kan echt heel goed tekenen, dus het was niet uit onmacht, maar gewoon omdat zij iets wilde overbrengen” (Docent/leerlingbegeleider)

Begleiding schoolresultaten

Bij de overgang zorgen de zittende docenten voor een nauwgezette overdracht aan de nieuwe docenten van de leerlingen, waarbij alle relevante informatie, bijvoorbeeld over achtergrond en thuissituatie, wordt uitgewisseld (MG 20) .

Bij de overdracht zijn de schoolmaatschappelijk werkster en de leerlingbegeleider aanwezig. (MG 21).

De 'zorgkinderen' die van de onderbouw naar de bovenbouw overgaan worden extra uitgebreid doorgenomen. Voor de zorgkinderen wordt een plan van aanpak gemaakt (MG 22).

Dit plan wordt ook genoteerd in het leerlingvolgsysteem Magister (MG 23).

“Wij doen een duidelijke overdracht en brengen in kaart wat de probleem-leerlingen zijn. Waar denken we dat we extra aandacht aan moeten schenken? Wat zijn de speerpunten? En dat werken we dan weer verder uit met de zorg voor jongeren en de mentoren. Bijvoorbeeld we geven aan: die moet je in de gaten houden, ga daar mee praten, ga je voelhoorns uitsteken en peilen hoe het er voor staat.”

Foto 6 (boven links): Kaartje 'Geslaagd'

Foto 7 (beneden links): De teamleider wijst op de fotoposter aantekeningen aan.

Foto 8 (boven rechts): Kerstkaart

Foto 9 (beneden rechts): Conciërge aan zijn desk

Foto 10: Libanon Lyceum medewerkers tijdens de PD terugkoppeling

Samenvatting PD microgedragingen

Sociale veiligheid

- MG 1 Docenten worden nagenoeg onvoorwaardelijk gesteund door de leiding.
- MG 2 In de gangen hangen portretten van succesvolle oud-leerlingen en bieden de huidige leerlingen een inspiratie voor wat ze met hun opleiding in de toekomst kunnen bereiken.

Persoonlijke betrokkenheid

- MG 3 De teamleiders en de conciërge kennen bijna alle leerlingen bij naam.
- MG 4 Er wordt gebruikt gemaakt van een fotoposter om de leerlingen te onthouden.
- MG 5 Meerdere personeelsleden zijn medeverantwoordelijk voor de vroegsignalering van problemen.
- MG 6 Kamers waar leerlingen worden ontvangen voor gesprekken worden extra gezellig gemaakt.
- MG 7 De schoolloopbaanbegeleider gebruikt beeldkaarten om problemen te bespreken.
- MG 8 Een docent gebruikt hetzelfde meubilair als leerlingen en maakt geen gebruik van privileges.
- MG 9 Een docent schrijft de aantekeningen die de leerlingen moeten maken mee op het bord in plaats van een uitgetypt A-4tje uit te delen om een vorm van saamhorigheid en gelijk niveau te realiseren.
- MG10 Alle jarigen krijgen een persoonlijke kaart toegestuurd.
- MG11 Jarigen worden vermeld op het elektronisch informatiebord.
- MG12 Met de feestdagen krijgen alle leerlingen een kerstkaart.
- MG13 De conciërge houdt de (Turkse) voetbalcompetitie bij om gemakkelijk contact en verstandigheden op te bouwen.
- MG14 Een docent vertelt gemakkelijk iets over zichzelf om een reciproque reactie te kunnen vragen.

Interactie tussen school, leerlingen en ouders

- MG15 De relatie tussen ziekmeldingen en toetsmomenten wordt op eigen initiatief bijgehouden.
- MG16 Bij terugkerende absentie bij toetsen wordt de leerling daarop aangesproken.
- MG17 Bellen naar huis bij absentie gebeurt vaak in de namiddag voor een grotere kans op contact.
- MG18 Leerlingen wordt gevraagd om zelf een (straf) aantekening te maken als ze hun mobieltje hebben meegenomen in de klas.
- MG19 Een van de docenten beeldende vorming signaleert actief aan de hand van tekeningen van leerlingen of er wellicht iets aan de hand is.
- MG20 De overdracht van kinderen van het ene naar het andere jaar gebeurt uitgebreid en vis à vis.
- MG21 Bij de overdracht zijn de schoolmaatschappelijk werkster en de leerlingbegeleider aanwezig.
- MG22 Voor de zorgkinderen wordt een plan van aanpak gemaakt.
- MG23 Het plan van aanpak wordt genoteerd in het leerlingvolgsysteem Magister.

Literatuur

Center for Media & Health (2011): Identifying and amplifying existing wisdom: Utilizing the Positive Deviance Approach to enhance psychological resilience amongst adolescents vulnerable to depression and anxiety, Grant application submitted to ZonMw, Center for Media & Health, Gouda, The Netherlands.

Centraal Bureau voor de Statistiek (2014a). Bevolkingsteller 2014, retrieved from <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/extra/bevolkingsteller.htm> (August 26th 2014).

Centraal Bureau voor de Statistiek (2014b). Bevolking: geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari, retrieved from <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/jongeren/faq/specifiek/faq-hoeveel-jongeren.htm>

Centraal Bureau voor de Statistiek (2012c). Jaarboek onderwijs in cijfers 2012, retrieved from <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/3036B4E1-A671-4C9E-95BF90C0493B4CD9/0/2012f162pub.pdf> (August 20th 2014)

Dura, L. & Singhal, A. (2009). Will Ramon Finish Sixth Grade? Positive Deviance for Student Retention in Rural Argentina. *Positive Deviance Wisdom Series*, Number 2, pp. 1-8. Boston, Tufts University: Positive Deviance Initiative.

Gemeente Rotterdam Cluster Maatschappelijke ontwikkeling (2012). Rotterdam Sociaal Gemeten, 4^e meting Sociale Index. Hoofdstuk 2 en 3. Gemeente Rotterdam, Rotterdam. Retrieved from: <http://www.cos.nl/sigt/SocialeIndex2012.pdf>

Lokkerbol, J., Van Splunteren, P. & Smit, F. (2012). Versterken van mentaal kapitaal in de zorg. Trimbos instituut, Utrecht.

Lipmanowicz, H. & McCandless, K. (2014). The Surprising Power of Liberating Structures. Simple Rules to Unleash A Culture of Innovation, Liberating Structure Press, Seattle, WA.

Nederlands Jeugd Instituut (2010) cijfers over depressie, retrieved from: <http://www.nji.nl/Depressie-Probleemschets-Cijfers>

Niels, R. (2014): Standard deviation, retrieved from: <http://www.robertniels.com/> (August 20th 2014).

Pascale, R., Sternin, J., & Sternin, M. (2010). The power of positive deviance: How unlikely innovators solve the world's toughest problems. Boston: Harvard Business Press.

Singhal, A. (2011). Turning diffusion of innovations paradigm on its head. In Vishwanath, A., & Barnett, G.A. (Eds.) The diffusion of innovations: A communication science perspective (pp.193-205). New York: Peter Lang.

Singhal, A. (2013a). The Value of Positive Deviations. *Developments Magazine*, 31(6): 17-20.

Singhal, A. (2013b). Positive Deviance: Uncovering Innovations that are Invisible in Plain Sight. *Kappan*, 95(3): 28-33.

Singhal, A. (2013c). Transforming education from the inside-out: Positive Deviance to enhance learning and student retention. A chapter in Roger Hiemstra and Philippe Carré (Eds.) A Feast of Learning: International Perspectives on Adult Learning and Change (pp. 141-159). Charlotte, NC: Information Age Publishing.

Singhal, A., Buscell, P., & Lindberg, C. (2014). Inspiring change and saving lives: The positive deviance way. Bordentown, NJ: PlexusPress.

Singhal, A., Buscell, P. & Lindberg, C. (2010). Inviting Everyone. Healing Healthcare through Positive Deviance, Plexus Press, Bordentown, New Jersey.

Singhal, A., Buscell, P. & McCandless, K. (2009). Saving Lives by Changing Relationships: Positive Deviance for MRSA Prevention and Control in a U.S. Hospital. Positive Deviance Wisdom Series, Number 3, pp. 1-8. Boston, Tufts University: Positive Deviance Initiative.

Singhal, A., & Dura, L. (2009). Protecting children from exploitation and trafficking: Using the positive deviance approach in Uganda and Indonesia. Washington D.C.: Save the Children.

Sternin, J. (2003). The change champions fieldguide, strategies and tools for learning change in organizations. Practice Positive Deviance for Extraordinary Social and Organizational Change. In: Burke, W. et al. Best Practice Publications, retrieved from: http://www.positivedeviance.org/pdf/books/change_champions.pdf (August 20th 2014).

Van der Zanden, R. & Van der Linden, D. (2013). Evaluatieonderzoek Happyles Den Haag, Implementatie van Happyles in het VMBO en de jeugdzorgketen ter bevordering van de mentale veerkracht van jongeren, Trimbos Instituut, Utrecht.

Project gerelateerde links van de PD benadering van het Centrum Media & Gezondheid

Centrum Media & Gezondheid Website

<http://www.media-gezondheid.nl/projecten/positive-deviance>

Positive Deviance interview with Martine Bouman:

<http://vimeo.com/album/2526589/video/75217996>

Positive Deviance interview with Arvind Singhal:

<http://vimeo.com/album/2526589/video/74929562>

Positive Deviance Workshop 2012, Center for Media & Health, Gouda, the Netherlands:

<http://vimeo.com/album/2526589/video/57925188>

Positive Deviance Workshop at the Netherlands Organization for Health Research and Development (ZonMw) November 2012:

<https://vimeo.com/101492136>

PD Project item in Drum Beat:

<http://www.comminit.com/global/content/utilising-positive-deviance-approach-enhance-psychological-resilience-amongst-adolescent>